

A valóság rétegzettségének elméleti rekonstrukciói

A társadalmi lét szintje alatti pszichikai, biológiai és a fizikai lét kérdései rendszerint nem fontosak társadalomelméleti problémák megválaszolása számára. Noha az ember és az emberi közösségek fennállásához nélkülözhetetlen erkölcsi követelmények és ebből eredő normák és értékek megalapozott megértése nem lehetséges az ember biológiai-pszichikai adottságainak számbavétele nélkül, de a legtöbb társadalmi intézmény működése nem függ ennyire ezektől, így a társadalmi életre leszűkített elemzés és elméletképzés rendszerint elegendő. Számomra a mesterséges intelligencia és a gépi értelem előrenyomulásával megjelenő új fejlemények, az egyre fejlettebb robotok esetében az emberi jogok, esetleg igazi magánjogi jogosítványok megadásának felvetődése tette érdekessé az eddig emberhez, emberi értelemhez és emberi közösségekhez kötött intézmények kapcsán, hogy a pusztán gépi értelem és ennek fizikai léttel összekötött robotteste esetében tényleg lehetséges-e ezek teljes értékű bevonása a társadalomba? Esetükben ugyanis nincs sem biológiai, sem pszichikai létréteg, és a négylétrétegű emberhez és emberi társadalomhoz képest így kérdésessé válik, hogy miként lehet akkor felfogni a bevett, emberre szabott intézmények rájuk kiterjeszhetőségét.²

Ennek megválaszolásához vált szükségessé a társadalmi valóságon túl a teljes valóság létszintjeinek vagy más szóval létrétegeinek feltérképezését már elvégző elméletek áttekintése. A fizikai lét mint a biológiai előfeltétele és mindkettőnek az emberi társadalmak számára való nélkülözhetetlensége evidencia. Ám az, hogy a valóságnak ezek a rétegei – és esetleg még más rejtettebbek – miként kapcsolódnak egymáshoz, és hatásuk egymásra miként fogalmazható meg elméleti síkon, arra eltérő megközelítések találhatóak. A következőkben ezek közül Humberto Maturana chilei elméleti biológus megoldásait veszem először szemügyre³, majd ennek a Niklas Luhmann német szociológus általi módosított továbbvitelét elemzem. E megközelítéseket aztán Nicolai Hartmann, német filozófus létrétegelméletével ütköztetem.

I. Maturana strukturális összekapcsolási megoldása

A biológus Maturana elméletéhez a kiindulópontot az élő szervezetek sejteinek zárt önreprodukciója adja meg a bonyolultabb biológiai rendszerek és az ezekből felépülő állati- és emberi társadalmak rendszerszerűségének megértéséhez. A sejtek belső molekuláris felépülésének állandó kémiai folyamatok útján történő önreprodukciója teljes mértékben az

¹ Alkotmánybíró; egyetemi tanár, ELTE ÁJK.

² Részletesen e kérdésekhez lásd Pokol Béla: A mesterséges intelligencia: egy új létréteg kialakulása? Információs Társadalom, 2017/4. szám 39-53. p. [\(https://informaciostarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/92/it_2017_4_3_pokol\)](https://informaciostarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/92/it_2017_4_3_pokol); (német nyelven Béla Pokol: Künstliche Intelligenz: Die Entstehung einer neuen Seinsschicht? (KI – im Spiegel von Nicolai Hartmanns Ontologie) Pázmány Law Working Papers, Nr. 2018/12.) <http://www.plwp.eu/evfolyamok/2018-02/219-pokol-bela-kunstliche-intelligenz-die-entstehung-einer-neuen-seinsschicht-ki-im-spiegel-von-nicolai-hartmanns-ontologie-nr-2018-12>; Pokol Béla: Az emberi lét rétegei és a robotetika kérdései. Információs Társadalom 2018/3-4. szám 39-53. p. https://informaciostarsadalom.infonia.hu/index.php/inftars/article/view/140/it_2018_3-4_1_pokol; illetve ezek átfogóbb keretben tárgyalásához Pokol Béla: A mesterséges intelligencia társadalma. Kairosz Kiadó. Budapest.

³ Maturana elméletének bemutatásához a korábbi tanítványával, Francisco J. Varela-val írt közös könyvét veszem alapul, de mivel az elméletet Maturana már évekkel korábban egyedül alkotta meg, így az ő elméletének veszem ezt, Varela minden adaléka ellenére. Lásd Maturana/Varela: The Tree of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding. Revised Edition. Shambhala Publications. Boston, Massachusetts. 1987.

adott sejtek belső struktúrája által határozódik meg, és a környezetéből ehhez csak a szükséges kémiai anyagokat veszi fel. Amikor az evolúcióval több sejt tartós összekapcsolódásával többsejtűek kezdtek létrejönni, az nem változtatott az egyes belső sejtek zárt önreprodukcióján. Az egyes összekapcsolódott sejtek csak egészben kapcsolódnak össze, és az egyes sejt belső folyamatait csak mint környezet tudja irritálni a többi, vele összekapcsolódott sejt és ezek önreprodukciója. Ekkor az irritációra az adott sejt láncolatszerű belső újratermelésének egyik irritált mozzanata átalakulhat, és ennek változása megváltoztatja a sejt belső struktúráját, és ekkor az némileg egészben is átalakul. De ez az irritáció is csak annyiban hat, amennyiben az egyes sejt belső struktúrája ezt megengedi. (Ha nem ilyen az irritáció, akkor az esetleg elpusztítja a sejtet, de az nem tudja irritációként azonosítani a külső behatást, és így az nem tudja változásra kényszeríteni sejtet.)

Ezt a rendszerszerű lezáródást és az ezen belüli önreprodukciót Maturana műveleti zártságnak (*operative closure*) nevezi, és a több sejtől felépülő biológiai szervezetek sejtjeinek összekapcsolódását strukturális összekapcsolódásnak (*structural coupling*). A több sejtől álló bonyolultabb biológiai rendszer így kettős önreprodukciót végez egyszerre, az egyes sejtek állandó megújulását és magának az összekapcsolódott sejtekből álló élőlénynek a környezetében való megújulását. A strukturális összekapcsolódás a sejtek kölcsönös irritációja révén való kölcsönös (egymáshoz igazodó) megváltozását hozza létre a bonyolultabb biológiai rendszeren belül, de maga az élőlény egésze is csak alapvetően belülről meghatározva strukturális kapcsolódással reagál a környezete irritációira. Ami azt jelenti, hogy a környezet nem tud közvetlenül hatni az élőlényre, hanem csak annyiban, amennyiben annak belső struktúrája specifikálja azt, hogy mit lehetséges a környezetből irritációként érzékelni, és akkor az megváltoztatja az élőlény egyik komponensét, és ennek révén az élőlény struktúráját is némileg. (Ha nem ilyen a hatás, akkor az esetleg elpusztíthatja, de meg nem tudja változtatni az élőlény reakcióit.) Maturana ezt az elméletét a sejtek és az élőlények zárt önreprodukciójáról az *autopoietikus* rendszerfelfogásnak nevezte el, szemben a korábbi rendszerfelfogással, mely a rendszer környezete általi gyors és könnyű megváltozásából indult ki.

Maturana jelzi, hogy a bonyolultabb többsejtűek a környezetük irritációira változással tudnak reagálni, és ez a változóképeség radikálisan megnövekszik, ha az idegsejtjei egy központi idegrendszerben tudnak egyesülni. Ez ugyanis az élőlénynek a környezet hatásait érzékelő felületeit összekapcsolja az élőlény mozgási felületeivel (izmokkal), és ennek révén sokkal több változást – esetleg helyváltoztatást is – meg tud tenni az irritációkra, és így az élőlény a belső determinációja ellenére is sokkal több hatást tud a környezetéből irritációként érzékelni, és erre reagálni a struktúrája megváltoztatásával.

A sejtek és az ezekből felépülő többsejtűek mint *másodfokú egységek* elemzése után Maturana kitér a bonyolultabb többsejtű élőlények tartós interakcióiból létrejövő együttélésre, mely létrehozhatja a tartós állati társadalmakat mint *harmadfokú egységeket* (*third-order unities*). Különösen, ha a tartós együttlét olyan kölcsönös strukturális változásokat hozott létre az összekapcsolódott egyedi élőlényeiben, hogy a faji reprodukció is csak több egyed párzása révén lehetséges már. Ilyenkor az utód esetleges gondozása, a gondozó felnőtt élőlény védelme és az ő, illetve az utódok táplálása más egyedek által fokozza a tartós együttlétet, a strukturális összekapcsoltságot, és az ehhez szükséges kommunikáció sokaságát. Ez a kommunikáció lehetséges sokféleképpen, például a hangyátársadalmakban az egyes hangyák közötti kémiai vegyületek folyamatos cseréjével, vagy egyes madárfajok esetében speciális énekhangokkal, majd ebből egymásra válaszoló duettek felépülésével, és végül az embernél a nyelv kialakulásával a kommunikációk e lingvisztikai területe a nyelvi kommunikáció területévé válik.

Maturana elemzéseiben itt jelenik meg az emberi lét kétrétegűsége, a biológiai lét és a ráépülő kulturális lét. A nyelv révén ugyanis az ember a maga belső viszonyait és környezete

viszonyait különböző nyelvi distinkciókkal le tudja írni, és így a környezetéhez alkalmazkodását most már nemcsak az ösztöneiben tárolva tudja tartósítani – és átörökítve továbbadni –, hanem a nyelvi distinkciók révén kulturális rögzítéssel és ezek továbbadásával az új és új generációk tagjai számára: *“language enables those who operate in it to describe themselves and their circumstances through the linguistic distinctions of linguistic distinctions”* (Maturana/Varela 1987:210). Ezáltal míg a biológiai organizmusok és közösségeik csak a biológiai létüket reprodukálják folyamatosan, addig az emberi közösségnek a biológiai létükön túl a kulturális létüket is folyamatosan ápolni és újratermelni kell: *“In human social systems, the case is different. As human communities these systems have operational closure too, in the structural coupling of their components. But human social systems exists also as unities for their components in the realm of language. Therefore, the identity of human social systems depends on the conservation of adaption of human beings not only as organisms (in a general sense) but also as components of their linguistic domains.”* (uo.)

Az emberi lét kétrétegűségének egyes rétegeit Maturana úgy írja le, hogy míg a biológiai lét szintjén az élő szervezet egyedeinek összekapcsoltsága szoros és nem enged önállóságot az belső szervezete sejtjeinek sem, illetve azok az élő szervezetért vannak, addig az emberi társadalom rendszere az egyes tagjainak különböző fokban nagyobb önállóságot enged, és ez éppen hogy az egyes tagjaiért létezik.⁴ Kivételként mutatja fel Spárta társadalmát, ahol az egyes tagok önállóságát teljesen elnyomták, és mint egy biológiai organizmus szoros összekapcsoltságát valósították meg a társadalmi szerveződésükben, de ez az elszemélytelenítés az egyes tagokat illetően a társadalom életképességének elvesztését vont maga után.

Egy másik szerzőtársával később írt tanulmányában Maturana egy másik különbséget is kimutat a biológiai szint szerveződése és a nyelvi-kulturális szint szerveződése között. Ugyanis míg a biológiai rendszer mindig a jelenben él, addig a kulturális létszint a megfigyelés és ennek nyelvi rögzítése révén a jelen mellé oda tudja vonni a múlt tapasztalatait és ebből a jövő lehetséges történéseit is, és ennek fényében alakítja az ember cselekvéseit: *“It is only for us human beings that as we exist and operate in language, we can generate reflections and explanations, in that the past, the present, and the future, have a presence and operational values in our living as explanatory notions of our experiences.”* (Maturana/ de Rezepka: 2007:4).

Az emberi lét kétrétegűsége ezáltal időbeli differenciálást is lehetővé tesz a felső létréteg révén, és így elvileg felmerül Maturana elméletében is az emberi lét biológiai szintjének mozzanatról-mozzanatra előrehaladó folyamata mellett a kulturális létszint tartósabb képződményeinek létfolyamata is. Ennek ellenére Maturana ragaszkodik ahhoz, hogy az emberi világ reprodukciója is a mozzanatszerűségeen nyugszik, és ezért kritizálja azt a gondolkodást, mely a gyerekeink életét előre akarja meghatározni különböző mai félelmekből kiindulva: *“We human beings create the world that we live arises moment after moment in the flow our living, how can we pretend then, to specify a future that will not belong to us because it will arise in the living of our children and will not be created by us? (...) We human beings live in the present; the future and the past are manners of the being in the present.”* (Maturana/de Rezepka: 2007:9.) Ebből tehát a kulturális megfigyelés és prognosztizálás illetve az egész kulturális létszint leértékelése és a biológiai létszint jellemzőjének a túlértékelése bukkan elő.

A két létréteg mellett jelezni kell, hogy Maturana alkalmilag említi, hogy a fizikai világ a biológiai alatt épül fel, és a biológiai rendszer az anyagát a fizikai anyagából veszi: *“Thus, autopoietic unities specify biological phenomenology as the phenomenology proper of those*

⁴⁴„The organism restricts the individual creativity of its component unities, as these unities exist for the organism. The human social system amplifies the individual creativity of its components as that system exist for these components” Matura/Varela 1987: 99).

unities with features distinct from physical phenomenology. This is so, not because autopoietic unities go against any aspect of physical phenomenology – since their molecular components must fulfill all physical laws – but because the phenomena they generate in functioning as autopoietic unities depend on their organization and the way this organization comes about, and not on the physical nature of their components (which only determine their space of existence)”. (Maturana/Varela 1987: 51). Így végülis három létréteg bontakozik ki Maturana elmezéseiből, de egyrészt a fizikait pusztán csak mint anyagot adó létréteget említi (az egyes létrétegekre a “speciális fenomenológiája” kifejezést használja jelzésként), de ennek és a biológiaiainak a viszonyát részletesebben nem elemzi, másrészt a három létréteget együtt tekintve sem kísérel meg felállítani általánosabb összefüggéseket közöttük.

II. Niklas Luhmann továbbvitele

Niklas Luhmann írásaiban több gondolati eltolódást lehet is találni a szociális világ alatti létrétegek tematizálására. Az első körbejárását egy 1974-es írásából lehet kiemelni, majd az 1984-es átfogó rendszerelméleti összefoglalójában is kitér rá, végül 1987 és 1991 közötti írásaiban a pszichikai tudat és a társadalmi kommunikáció viszonyának körbejárása kapcsán foglalkozik rendszeresebben ezzel a kérdéssel.

Az említett első anyagában⁵ a hatalom és az ennek végső bázisát jelentő fizikai erőszak kapcsolatát tárgyalva nézett körbe kissé rendszeresebben is a szociális világ és ennek fizikai-biológiai létréteg felé megnyilvánuló kapcsolatait illetően. A mintát ehhez Talcott Parsons médiumelmélete adta, aki a politikai rendszer generalizált cseremédiumaként megfogalmazott hatalom esetében mint végső lefedezési eszközt fogta fel a fizikai erőszakot. A modern állam a fizikai hatalom alkalmazásának monopóliumával rendelkezve csak annyiban bír hatalommal mint generalizált szimbolikus cseremédiummal, amennyiben ez csak mint végső lefedezési eszköz áll rendelkezésére, de ezt rendszerint nem kell használnia, éppúgy miként a pénz is mint cseremédium is azon nyugszik, hogy absztrakt módon bármely termékre becserélés lehetősége miatt fogadjuk el, de ezt normális esetben nem ellenőrizzük le minden pénzfogadásnál, és épp ez teszi olajozottá a társadalom működését. Luhmann ezt a példát általánosítja némileg, és úgy látja, hogy a több társadalmi alrendszer cseremédiuma alatt is van egy ilyen fizikai-organikus létréteg felé mutató kapcsolódás. Ilyen például a szerelem, az intimviszonyok cseremédiuma alatt a *szexualitás*, és ez a szerelmi viszonyok biológiai létrétegben való rögzítését szolgálja. Ez teszi igazán erőssé a szerelmet mint társadalmi szinten felépített kommunikációs viszonyt, és tudja ellátni tartósan a szerelemre alapozott modern házasságon felépülő családi viszonyok stabilitását. Ugyanígy a tudomány mint alrendszer esetében az igazság mint cseremédium csak úgy tudja megszervezni az igazságkeresés kutatómunkáját és az e körüli döntéseket, ha az *érzéki észlelés* mint végső lefedezési eszköz jelenti a végső döntési alapot. Ha valamilyen végső, közvetett észleléssel az igazság nem dönthető el egy állításról, akkor az a modern tudomány szemszögéből eltávolításra kerül.

Luhmann néhány általános megjegyzést is tesz ebben a tanulmányában, melyek a társadalmi létréteg és a fizikai-biológiai létrétegek viszonyát általában is érintik. Egyik arra vonatkozik, hogy a két létréteg közötti kapcsolat helye a társadalmi világnak a leginkább az egyes biológiai emberre épülő rendszerszintjén van, az interakciós rendszerek szintjén.⁶ Ha

⁵ Ez az 1974-es „Symbiotische Mechanismen” címmel megjelent tanulmány az 1981-es „Soziologische Aufklärung 3.” c. kötetéből érhető el számomra, így ebből fogom idézni.

⁶ „Beim Aufbau sozialer Systeme erfüllen diese Bedingungen Interaktionssysteme, die durch relative rasch strukturiert werden können, dadurch aber nicht festgelegt sind, sondern noch definierbar bleiben. Das gilt eindeutig für gemeinsames Wahrnehmen, für Drohung mit physischer Gewalt, für Kommunikation über nur

azonban tudjuk, hogy a luhmanni elméletben a társadalmi evolúció folyamán a személyes interakción nyugvó társadalmi szerveződés egyre inkább háttérbe szorul a tartós szervezeti rendszerképződés javára, de magán az interakciós szinten belül is a személyes interakció helyére egyre inkább a személytelen írásos kommunikáció lép, akkor ez a személyes interakciós szinthez kötés a társadalmi világ és a fizikai-biológiai világ közötti összekötésében *ezen kötődés leépülését is jelenti*, és a társadalmi létréteg bizonyos fokú kiszakadását a fizikai-biológiai világhoz kötöttségéből.

Luhmann egy másik általánosabb megjegyzése a két létréteg viszonyát illetően arra vonatkozik, hogy a fizikai erőszak és a szexualitás a társadalmi kapcsolatokban nem csak mint fizikai-biológiai tények jelennek meg a maguk nyersességében, hanem egy szimbolikus dimenzióval társadalmisítva, átalakítva is. Vagyis egy átformálást is végrehajtanak a szociális világ létrétegében ezeken a fizikai-biológiai folyamatokon: “Gewalt, Sexualität usw. haben in diesem Sinne eine symbolische, nicht nur eine physische oder organische Wirksamkeit (...) die soziale und kulturelle Entwicklung von Medien-Codes Umdispositionen im Bereich der symbiotischen Mechanismen erfordern mag.” (Luhmann, 1981:231).

Végül a legáltalánosabb megjegyzése e tanulmányban arra vonatkozik, hogy ha el is kell fogadni azt az evolúcióelméleti tézist, hogy a kulturális-szimbolikus áthatás a modern társadalmakban egyre szellemítettebb társadalmi érintkezéseket hoz létre, ez nem jelenti azt, hogy a fizikai-biológiai létréteg jelenségeitől elszakadás jönne létre: “*Dies Konstrastbeispiel erhärtet die Vermutung, daß selbst wenn man die These von einer kulturell-symbolischen Steuerung der gesellschaftlichen Evolution akzeptiert, der Bezug zur Sphäre physisch-organischen Zusammenlebens damit nicht bedeutungslos wird (...) Fruchtbare wird es sein, davon auszugehen, daß sinnhafte Erlebnisverarbeitung und Kommunikation ihr physisch-organischen Substrat als Wirklichkeit nicht ignorieren.*” (Luhmann 1981:241).

Luhmann e témát érintő következő végiggondolása az 1984-es “Soziale Systeme” c. átfogó alapvetésében található, és itt már általánosabb jelleggel is megnyilvánult a valóság létrétegeit illetően. Abból indult ki, hogy Kant óta a régi ontológiai valóságfelfogást már elvetette a korszerű filozófiai gondolkodás, és a puszta *Ding an sich*, az odakinn levő világ csak a tudat aktív konstrukcióival érhető el, és bár Kant megoldása túlzottan pszichologizálja ezt a problémát, de egy átfogó rendszerelméleti nézőpontból ez adekvátabban megoldható. Ebből az átfogóbb nézőpontból következik, hogy a valóság egyes elemei nem előre adottak, hanem a különböző rendszerek - biológiaiak, tudatiak és szociálisak - maguk konstruálják meg ezeket.⁷ Így e felfogása alapján Luhmann kijelenti, hogy a régi felfogást a valóság rétegzettségéről és alulról felépüléséről el kell vetni: “*Es geht nicht einfach um einen geschichteten Weltaufbau, bei dem die unteren Schichten zuerst fertiggestellt sein müssen, bevor weitergebaut werden kann. Vielmehr werden die Voraussetzungen mit der Evolution höherer Ebenen der Systembildung selbst erst in eine dafür geeignete Form gebracht. Sie entstehen durch Inanspruchnahme. Deshalb ist Evolution nur durch Interpenetration, das heißt nur durch wechselseitige Ermöglichung möglich.*” (Luhmann 1984:294). Ezzel az általános elutasítással aztán Luhmann nem foglalkozik közelebbről a valóság rétegzettségének ontológiai elméletével, és egyáltalán nem is idézi meg műveiben – akár kritikailag – az ide

sozial bzw. nur asozial befriedigende Bedürfnisse: Sexualität bzw. Befriedigung aus knappen Ressourcen. (...) Der Bezug auf präzente Organismen erleichtert mit anderen Worten die Herstellung der reflexiven Reziprozität der Perspektiven und damit die soziale Strukturierung der Situation.” Niklas Luhmann: Soziologische Aufklärung 3.” Westdeutscher Verlag, 1981. 231. p.

⁷ „Anders als die Wortwahl und Begriffstradition es vermuten lassen, ist die Einheit eines Element (zum Beispiel einer Handlung) nicht ontisch vorgegeben. Sie wird als Einheit erst durch das System konstruiert, das ein Element als Element für Relationierungen in Anspruch nimmt. Diese De-Ontologisierung und Funktionalisierung des Elementansatzes ist in der modernen Wissenschaftsbewegung durch die Mathematisierung der Naturwissenschaften in Gang gebracht worden.” Luhmann: Soziale Systeme. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. 42.p.

vonatkozó szerzőket, így Nicolai Hartmann sem. Ám ha közelebb lépünk aztán Luhmann megoldásához a szociális világ és az ember viszonyának elemzésénél, akkor azt látjuk, hogy akár Hartmann alapján is eljuthatott volna megállapításaihoz.

Az “embert” mint a hagyományos társadalomelméletekben a társadalom felépülésének alapegységét Luhmann azért veti el, mert a humanista hagyományt szem előtt tartva és kritizálva úgy látja, hogy az ember egységként felfogásával egyben az egész társadalmat úgy konstruálják meg, mint ami a végső eleméért, az emberért van. Ez pedig egy ideológiai-normatív keretbe kényszeríti a társadalomelméletet, és így ettől meg kell szabadulni az elfogulatlan vizsgálódás érdekében. Így az “ember” egységes fogalmát el kell vetni, és csak a “személy” mint a szociális világ egyik eleme jöhet be a képbe, mely a szociális világ képződményeiben az egyes emberre (személyre) vonatkozó *normatív és kognitív elvárások azonosítási pontjaként* fogható csak fel. Vagyis csak az ember szociális oldalának aspektusait jelenti a személy, lementszve róla az ember biológiai és tudati aspektusait, és maga az ember a biológiai és tudati létaspektusaival együtt pedig Luhmann elméletében a szociális világon kívülre kerül, és mint ennek környezete kerül megfogalmazásra. Másik oldalról pedig a redukált “személy”, mint az ember szociális aspektusa szociális, értelmi konstrukcióként jelenik csak meg a szociális világ felépülésében: *“Wir wählen den Ausdruck “Mensch”, um das festzuhalten, daß es sowohl um das psychische als auch das organische System des Menschen geht. Den Ausdruck “Person” wollen wir in diesem Zusammenhang weitgehend vermeiden, um ihr für die Bezeichnung der sozialen Identifikation eines Komplexes von Erwartungen zu reservieren, die an einen Einzelmenschen gerichtet werden.”* (Luhmann 1985:286).

Luhmann következő elméletkonstrukciós lépése, hogy a szociális világ (elengedhetetlen) környezeteként felfogott ember biológiai és tudati aspektusait az áthatás, a *penetráció* fogalmával köti össze. Tulajdonképpen ez jelenti a valóság szociális létrétegének és a lelki-tudati, illetve biológiai létrétegeinek összekötését. A penetrációval az egyik rendszerszint egy egysége a komplexitását a másik rendszerszint egy egységének felépülésére rendelkezésre bocsátja, mely nélkül az nem tudna felépülni és létezni. (Így biológiai élet nélkül a szociális világ egységei nem tudnának létezni.) *Interpenetrációról*, kölcsönös egymást áthatásról pedig akkor beszélhetünk, ha mindkét érintkező rendszerszint egységei kölcsönösen átalakítják egymást.⁸ Ha most szem elé kapjuk Hartmann elemzéseit az ember és az emberi világ négy létrétegségre szétbontásáról, és az emberi társadalom életénél a legfelső, értelmi létréteg középpontba állításáról, akkor Luhmann a humanista társadalomkép elleni védekezésből elvetett emberre alapozott társadalomkép félretolását Hartmann elemzéseiből is megalapozhatta volna. És akár belőle kiindulva is megkísérelhette volna a társadalom precízebb elméleti rekonstrukcióját az értelmi létrétegre felépíteni.

Luhmann a szociális értelmi rendszerek és a pszichikai-tudati rendszerek kapcsolódását erősebben leszűkíti a mindkettőben közös értelmi mozzanatra, és így a tudati rendszer teljes lelki-érzelmi folyamatait csak leszűkítve kapnak helyt elemzéseiben.⁹ Mivel pedig a lelki-érzelmi folyamatok állandóan alulról a biológiai folyamatok ösztönvilágával

⁸ „Von Penetration wollen wir sprechen, wenn ein System die eigene Komplexität (und damit: Unbestimmtheit, Kontingenzen und Selektionszwang) zum Aufbau einer anderen System zur Verfügung stellt. In genau diesem Sinne setzen soziale Systeme „Leben“ voraus. Interpenetration liegt entsprechend dann vor, wenn dieser Sachverhalt wechselseitig gegeben ist, wenn also beide Systeme sich wechselseitig dadurch ermöglichen, daß sie in das jeweils andere ihre vorkonstituierte Eigenkomplexität einbringen. (...) Im Falle von Interpenetration wirkt das aufnehmende System auch auf die Strukturbildung der penetrierende Systeme zurück.” (Luhmann 1984:290.)

⁹ „Von hier aus wird besser verständlich, weshalb der Sinnbegriff theoriebautechnisch so hochrangig eingesetzt werden muß. Sinn ermöglicht die Interpenetration psychischer und sozialer Systembildungen bei Bewahrung ihrer Autopoiesis; Sinn ermöglicht das Sichverstehen und Sichfortzeugen von Bewußtsein in der Kommunikation und zugleich das Zurückrechnen der Kommunikation auf das Bewußtsein der Beteiligten.” (Luhmann 1984:297).

érintkezve annak impulzusait is (átformálva) továbbviszik, így ez az egész létszint összefüggés kiesik Luhmann látószögéből. Felhasználva Maturana strukturális összekapcsolódási teóriáját, melyben az összekapcsolódás csak az elemek szintjén megy végbe, és fölöttük illetve ezeket részlegesen meghatározva a struktúrák csak az összekapcsolódott elemek külső irritációra megváltozásának a közvetett hatására változnak némileg meg, Luhmann a következőképpen oldja meg a létrétegek kapcsolódását: *“Es sind Differenz und Ineinandergreifen von Autopoiesis und Struktur (die eine sich kontinuierlich reproduzierend, die andere sich diskontinuierlich ändernd), die für das Zustandekommen von Interpenetrationsverhältnissen zwischen organisch/psychisch und sozialen Systemen auf beiden Seiten unerlässlich sind”* (Luhmann 1984:297). Vagyis például az értelem mint a tudati-pszichikai és a szociális rendszerek közös építőeleme szintjén tud érintkezni e két rendszerszint, és mind a szociális rendszer struktúrái által meghatározva a kommunikációban résztvevő tudati rendszerek értelmi adalékai hozzájárulnak e szociális rendszer továbbépítéséhez, mind e résztvevő tudati rendszerek értelmi anyaga átalakul némileg ebben az érintkezésben, de csak annyiban, amennyire a tudati struktúra ezt lehetővé teszi, ám másrészt maga ez a struktúra is némileg módosul az elemének változása által. Amellett, hogy így csak a lelki-tudati létszint értelmi mozzanata jön számba – és a lelki folyamatok alulról való biológiai ösztönök általi behatása ennek értelmi anyagára levágásra kerül ebben a felfogásban – , általánosabban is lehet mondani, hogy itt nincs semmilyen alulról építkezés, hanem csak kölcsönös irritáció, és ennek hatására részleges módosulás. Hogy konkrét példát hozzak a szűkítés hatására, lehet említeni a szociális világban a szerelmi kommunikációt és az ebből létrejövő tartós értelmi-érzelmi viszonyt. Elégképpen evidens, hogy e viszonyban a biológiai szexuális ösztön léte és ennek foka a két partnernél lényeges szerepet játszik, és például, ha az egyik félnél ez valamilyen biológiai oka miatt minimális, akkor az ő részéről a szerelmi viszony egészen másképpen fut le, mint a viszonyban résztvevő, erős szexuális ösztönrel rendelkező másik partnernél, és feltehetően ez a különbség hamar a viszony felbomlásához vezet. Vagyis a szerelem nem csak egy értelmi viszony, hanem a szexualitás révén biológiailag erősen áthatott, és ez a biológiai komponens az érzelmi-lelki szintre transzformálódik. Ez pedig összegződve az ilyen biológiai-lelki megalapozással egészen másfajta szerelmi-értelmi kommunikációt és partnervizonyt hoz létre, mint két olyan partnernél, akiknél minimális a biológiai szexuális készlet. De ugyanezt egy sor további társadalmi jelenség elemzésénél láthatjuk, ahol erős biológiai ösztönök közvetlen behatása bukkan fel, például az életösztön működése közvetlen halálveszélyben, mely a háborúban lévő katonánál – különösen a közelharcban – a civil életben a szocializációban besulykolt szájalomérzés rutinizott háttérbeszorítását és eltüntetését hozza létre, és egy sor addig szentnek tartott erkölcsi normája félretételéhez vezet, és az ősből ölési ösztön újraéledését. (Majd háború után az így “megvadított” és ölése és kegyetlenség eltűrésére, sőt értékelésére visszaépült személyiségével szinte alkalmatlanná válik jó ideig a civil életbe visszailleszkedésre!) Ezzel szemben a civil életben a fizikai küzdés életösztönei leépülnek, a másik iránti szájalom és segítség ösztönei felépülnek, és ilyen visszafogott és átformált biológiai ösztönélet és ez által befolyásolt lelki-érzelmi élet alapján másként futnak le a társadalmi élet résztvevői közötti értelmi kommunikációk és ebből felépülő társadalmi intézmények folyamatai is. Nyilván még lehetne további példákat felhozni a biológiai ösztönélet, a lelki-érzelmi élet és a társadalmi értelmi kommunikációs képződmények együttes működésére, de e két példa is elég volt talán annak bizonyítására, hogy Luhmann túlzottan elszakítja a biológiai, tudati és szociális rendszerszinteket (vagy Hartmann kifejezésével: létrétegeket), és így a valóságos képződmények működését csak leszűkítve és torzítva tudja megragadni.

Nézzük meg e probléma megértéséhez a tudat pszichikai rendszerének és a szociális világ kommunikatív rendszerének e fajta strukturális összekapcsolódását, melyet Luhmann az

1987-1994 között keletkezett tanulmányaiban fejtett ki részletesebben.¹⁰ Ezek közül leginkább az 1987-ben írt “Die Autopoiesis des Bewußtseins c. tanulmánya adja a legteljesebben Luhmann pszichikai-tudati rendszerekre vonatkozó elméletét, melyen már nem változtatott későbbi munkáiban sem, így vegyük ezt alapul.

Látni kell, hogy az ide vonatkozó gondolatainak 1974-es kezdete óta Luhmann az autopoiesis-gondolat átvételével alaposan megváltoztatta rendszerfelfogását, és a korábbi rendszerfelfogása struktúrákra figyelése helyett most már a rendszerek elemeinek operatív egymásutániségében való cirkuláris zártságban való folyamatára helyeződött át. Így míg 1974-ben a szimbiotikus mechanizmusok hangsúlyozásával az értelmi kommunikációs folyamatok alatti biológiai ösztönzők is helyt kaptak (pl. a szerelem tartóssá válásában a szexuális ösztön folyamatos behatása), addig itt ezek teljesen eltűntek. Így a pszichikai rendszer folyamatai itt már kizárólag az értelmi kommunikációk egymásba kapcsolódását jelentik. Gondolatról gondolatra haladnak a tudat mint a pszichikai rendszer hordozójának a folyamatai, és nincs itt semmilyen lelki-érzelmi, vagy biológiai ösztönbehatás: “*Die Autopoiesis des Bewußtseins ist das Fortspinnen mehr oder minder klarer Gedanken, wobei das Ausmaß an Klarheit und Distinktheit selbstregulativ kontrolliert wird je nachdem, was für einen bestimmten Gedankenzug – vom Dösen und Tagträumen bis zur mathematischen Rechnung – zur Einteilung der Gedanken und zum Übergang erforderlich ist.*” (Luhmann 1995:61). Ez a pusztán értelmi aspektusra leszűkített tudat-felfogás persze nagyon okos dolgokat tud feltárni az egyéni tudat ilyenfajta értelmi folyamatairól, és például a pusztán éppen csak felmerülő gondolatok reflexív elképzeléssé érlelődéséhez – mely után rendelkezik maga az egyéni tudat is stabilan a gondolatai felett, és tudja már meglevő tudatállapotaihoz ezt illeszteni, illetve e másokat pedig újra rendezni, megváltoztatni – Luhmann megvilágító erejű dolgokat ír le. Csak a tudatban állandóan futó önmegfigyelés révén az új gondolat megfigyelése hozza ezt érleltebb szintre, és válik a tudat számára is ez rendelkezésre állóvá: “*Für sich ist ein Gedanke also zunächst nur ein Gedanke, für andere Gedanken dagegen, das heißt für den rekursiven Prozeß des Systems, ist eine Vorstellung*” (Luhmann 1995:65). Akinek már volt a korábitól lényegesen eltérő, új gondolata, és ennek megszilárdulása után maga is igyekezett feltárni, hogy miképpen is született ez meg a fejében, az nagy segítséget kap Luhmann e tanulmányától, és “aha” érzést fog érezni, hogy tényleg így mehetett végbe. E segítség és megvilágító-erő révén aztán nagyra fogja értékelni a tanulmányt, de ez nem változtat azon, hogy miközben Luhmann az egyéni tudat *értelmi* aspektusát mesteri kézzel dolgozta fel, addig az érzelmi és biológiai ösztönök behatásait teljesen lementsette erről.

Az érzelmek vonatkozásában a luhmanni gondolkör közelebbi követői és kritikusai is észlelték a hiányt, és vagy ennek megvédésére (“nem is volt szükség az érzelmek bevonására!”), vagy éppen kritikájára egy külön tematikus számot is összeállítottak 2004-ben a bielefeldi Soziale Systeme c. folyóirat 2004-es számában. Nézzük először Dirk Baeckert a Luhmann védők részéről és Luc Ciompi a kritikusok képviselői közül.

Baecker alapvetően elismeri, hogy a luhmanni elméletében és ezen belül a pszichikai rendszerek tudati folyamatainak luhmanni elemzéseiben nincs kitüntetett szerepe az érzelmeknek.¹¹ Egyes alárendelt funkciókat azonban egyszer-kétszer jelez Luhmann az érzelmekkel kapcsolatban, így pl. hogy ezek mint a tudat immunrendszere lépnek működésbe, ha a tudati gondolati folyamat elakad, majd tűnnek ismét el, ha sikerül a gondolati folyamatot

¹⁰ Ezek a tanulmányok együttes alakban Luhmann 1995-ös kötetében jelentek meg, és innen fogom idézni ezeket, lásd: Luhmann: Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1995.

¹¹ “*In der Tat spielen Emotionen im Gesamtwerk von Niklas Luhmann keine sehr prominente Rolle. Luhmann hat zwar die Stelle markiert, an der seines Erachtens eine Theorie der Gefühle von seiner Theorie sozialer Systeme abzweigen, beziehungsweise an diese Theorie angedockt werden könnte, doch hat er dem Phänomen der Gefühle nie die Aufmerksamkeit geschenkt, die etwa Ciompi angesichts der nicht nur psychischen, sondern auch sozialen Prominenz des Phänomens für geboten hält.*” (Baecker 204:9-10.)

helyre állítani. Ezt az alárendelt szerepet az írása szerint bizonyos fokig kevésnek tarja a hangsúlyai alapján Dirk Baecker is, de Luc Ciompi radikális bővítését, és a pszichét a gondolati folyamatainak értelmi színtje mellett az érzelmek folyamatával állandóan együttesen felfogni, szükségtelennek tartja. Ebben az elutasításban azonban egy praktikus okot említ. Megítélése szerint az érzelmek szociológiai elmélete olyan bizonytalan empirikus szinten áll még, hogy jobb ezt a bizonytalanságot elkerülni.¹²

Érdekes azonban Baecker arra irányuló magyarázata, hogy miért volt ilyen tartózkodó Luhmann az érzelmi világ társadalmi eseményekben és szociális intézményekben játszott szerepének elismerésében. Leírása szerint Luhmann egész elméleti stílusától idegen volt az érzelmekkel foglalkozás, és ebben ő Luhmann fiatalkorának történeti eseményeinek tulajdonít szerepet, amikor a hitleri Németország fundamentalista és fasiszta mozgalmainak leverése alakította Luhmann életkörülményeit, és amely mozgalmak nagymértékben a kollektív érzelmek felszabadításán és kártékony hatásain nyugodtak. Csak Luhmann késői munkájában kezdett ez némileg lazulni, de ez már nem változtatott a kezdeti irányokon.¹³ Bár ez csak Baecker meditatása az ok megtalálására, de mivel ő 1980 és 1995 között közvetlenül Luhmann mellett volt sok éven át Bielefeldben, így bizonyos fokig a máskülönben belső személyi kérdéseiben nagyon zárkózott Luhmannnak ezt az oldalát is megismerhette, így e magyarázatra oda kell figyelni. Természetesen ez nem mentség Luhmann elméleti hiányára e téren, így a Ciompi által kimutatott szerep az érzelmek számára a psziché tudati folyamataiban és a társadalmi világ strukturális felépülésében és eseményeiben a legnagyobb figyelmet érdemelnek. Ám az érzelmek kihagyása a pszichikai-tudati folyamatok elemzéseiből megítélésem nem egyszerűen Luhmann sajátos személyes szocializációjával magyarázható. Ez ugyanis ered abból a már jóval korábban, szinte elméletképzésének indulásakor meghozott elméleti döntéséből, miszerint a fizikai és biológiai rendszerszintek feletti két rendszerszint – a pszichikai és a szociális – közös építőanyaga az értelem, és mindkettő értelmi rendszert jelent. Ebbe az alapkötésbe nem fér bele az érzelmek befogása, és ezt a befogást csak ezen alapkötés korrekciójával lehetett volna végrehajtani. Ám ez a korrekció aztán egy sor további módosítással együtt lehetett volna csak ellentmondásmentes, és Luhmann ilyen mértékű korrekciókra soha nem volt hajlandó elméletképzésében.

Luc Ciompi a psziché kutatása mellett egyben orvosi pszichiáterként is foglalkozott az érzelmekkel, és folyamatosan nyomon követte az e téren folyó pszichológiai és szociálpszichológiai kísérletek eredményeit is. Elemzéseiben egyértelmű, hogy az emberi gondolkodást annak minden pillanatában körbe veszik az psziché érzelmi komponensei, és nagyjából nem is tudottan és észlelhetően minden ismeretszerzésünket kíséri az érzelmi beállítottságunk. (lásd Ciompi 1997, 2004) Az ismeretszerzésünk illetve tapasztalat megszerzése közben pedig a tárgyat illető érzelmi hangoltságunk is bepréselődik az ismerettel és tapasztalattal együtt az emlékezetünkbe tudattalanul, és az ismeret, tapasztalat későbbi

¹²“Affektkontrolle hat es immer auch mit dem Adressieren von Affekten zu tun, und niemand weiß, welche Emotionen dies hervorruft. Die Soziologie der Emotionen stellt diese Unvorhersehbarkeit und Unberechenbarkeit von Emotionen in Rechnung, indem sie sie als Phänomene beschreibt, in denen die verschiedene Systemebenen des Organismus, des Bewusstseins und der Kommunikation aufeinandertreffen, ohne dass man genau wusste, wie sich diese Systeme ausdifferenzieren und wie sie miteinander gekoppelt sind. (...) Mir scheint diese Frage nicht entscheidbar zu sein, solange die Theorie der Emotionen so schwach ausgearbeitet ist, wie dies gegenwärtig der Fall ist.” (Baecker 2004:12-13).

¹³ “Diese Abstinenz gegenüber dem Phänomen der Gefühle hat bei Luhmann Gründe, die etwa mit seinem Theoriestil zu tun haben, der wiederum seine zeithistorischen Motive hat. Wer eine Theorie entwirft, der es um Differenzierung im Umgang mit der Komplexität der Gesellschaft geht und die nicht zuletzt in der mangelnden Differenzierung Einfällstore für fundamentalistische und im Extremfall faschistische Gesellschaftsvorstellungen sieht, der wird sich nicht unbedingt mit Phänomenen beschäftigen, deren Funktion möglicherweise gerade darin besteht, Differenzierungen hochselektiv und problemgenau aufzuheben oder zumindest zu verwischen. Genau deswegen ist es ja so bemerkenswert, dass Luhmann diese Haltung in seinem Spätwerk lockert und sich ein “Verbindungsmedium” Werte überhaupt vorstellen kann.” (Baecker 2004:10).

előhívásakor ezek az érzelmi aspektusok is előhívásra kerülnek. Nemcsak pusztán értelmileg gondolkodunk, hanem hogy mi kelti fel az érdeklődésünket, hogy milyen emlékek és asszociációk tolnak fel valami láttán, illetve maradnak elfojtva – és így bizonyos gondolati utak blokkolásra kerülnek, mások pedig előtérbe nyomulnak – azt döntő módon a korábbi ismereteink, tapasztalataink érzelmileg színezett aspektusai is befolyásolják. Az értelmi gondolkodás és ennek gondolati folyamatai állandóan együtt futnak agyunkban az érzelmi folyamatokkal. Ciompi kiemeli, hogy az érzelmek különösen akkor futnak együtt élénken az értelmi folyamatainkkal, amikor egy új helyzetben egy új ismeretet szerzünk, ám ha azt beillesztettük a meglévők mellé, az új tapasztalatból eredő új cselekvési módunk már rutinná vált az ismétlődéssel, akkor az érzelmi folyamatok és az érzelmi energiaráfordítás ennél már a minimumra csökkennek. Ám ha egy problémás szituáció támad ezekkel kapcsolatban később, akkor ismét aktivizálódik az érzelmi dimenzió is, és együtt fut az értelmi szintű problémafeldolgozással.¹⁴

Összegezve tehát, míg Luhmann a pszichét, a pszichikai rendszert – vagy többször csak “tudatot” említve – a gondolatról gondolatra haladó értelmi folyamatokra szűkítve fogja fel, addig Ciompi elemzéseiből nyilvánvaló, hogy ez elvételi a valóságos emberi pszichét, és ezt nem lehet adekváтан megragadni az érzelmi folyamatok nélkül. Így az ezt átfogóan keretbe foglaló létrétegelmélettel Nicolai Hartmann adekvátabban tudta megfogalmazni az emberi lét biológiai, pszichológiai értelmi komponenseinek együttesét és ezek együttműködését. Így forduljunk hozzá a következőkben.

III. Nicolai Hartmann létrétegei

Hartmann a filozófiának azt a fajtáját művelte, mely nem a tudományok mellett mint egy ettől eltérő szellemi tevékenységet fogta ezt fel, hanem a tudományok legátfogóbb fajtájaként, a konkrétabb tudományos ismeretek legáltalánosabb szintetizálójaként.¹⁵ Ebből következően igyekezett korának empirikus tudományos eredményei alapján végiggondolni a múltból örökölt legabsztraktabb ontológiai kategóriáit is. Így Platón, Arisztotelész, az újplatonikusok, majd a középkor és az újkor nagy filozófusai – Duns Scotus, Leibniz, Kant, Hegel és az újkantiánusok – egyes kategóriáit a fizika, biológia, a pszichológia és az újabb társadalomtudományos meglátások fényében igyekezett egy tablóban összefoglalni. Luhmannal szemben, aki alapvetően csak a társadalomtudományok egyes szektoraiból állította össze általános társadalomelméletét, és csak kitekintett a rendszerelmélet kapcsán a társadalmi világ alatti biológiai és fizikai rendszerszintekre, Hartmann rendszeresen kutatta ezek legátfogóbb összefüggéseit is. Így első rendszeres munkája a biológia filozófiai kérdéseivel foglalkozott, és később a filozófiatörténeti, sokéves munkája mellett a társadalmi világ szektorai közül az erkölcsi-morális szférával foglalkozott rendszeres etikában, de ugyanígy a művészeti tevékenységekről is egy alapos esztétikai monográfiában fejtette ki álláspontját. Ezek összefogását kezdte el aztán a már Arisztotelésznél felmerült többretegű valóság elméleteként megírni, és 1933-ban a szellemi létréteg kapcsán fejtette ki először ezt rendszeres monográfiában, majd 1940-ben a valóság létrétegeinek átfogó tablóját és az ezek közötti törvényszerűségeket foglalta egy általános elméletbe. Ambíciójának megfelelően így

¹⁴“Zur Alltagslogik wird alles anfänglich Neue und Aufregende, das sich oft genug wiederholt. Die beteiligten Emotionen werden zwar durch Gewöhnung zunehmend unbewusst, behalten aber ihre typischen Operatoreffekte, “wie selbsterstündlich” bei - ein höchst sinnvoller Mechanismus, der gleiche Leistung mit viel geringerem affektenergetischem Aufwand ermöglicht (...) Passiert indes Ungewohntes, so flammen alle latenten Affekte wieder auf.” (Ciompi 2004:10.)

¹⁵Hartmann filozófiájának alapos ismertetéséhez lásd: Wolfgang Stegmüller: Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Alfred Körner Verlag 1999. 3. Auflage; magyar nyelvű részletfordítás belőle: Horn András http://nemetfilozofia.hu/filozofia_realizmus_hartmann.html

mint az akkori kor legátfogóbb tudományos összefüggéseinek szintézise is olvasható ez az elmélete.

Hartmann négy, az evolúció menetében egymásra épülő légréteg együtteseként látja leírhatónak a valóságot, a fizikai fölé épülő biológiai légréteget, mely az élet egy foka után a pszichikai légréteget is létrehozta már egyes állatfajoknál, és végül a főemlősök szintjén már a szellemi légréteg csirái is megjelentek az előbbi három fölé épülve, mely aztán az embernél válik különösen markánsná és meghatározóvá. Ebben az egymásra épülésben Hartmann megkülönbözteti az alsó légréteg elemeit felhasználó és ezeket átformáló felépülést, mely a biológiai légréteg sajátja, és e mellett a pusztán az alsóbbra ráépülő, de annak elemeiből nem építkező módot, mely így autonómabb elszakadást tesz lehetővé az alsóbbtól. Ez jellemzi a biológiai fölé épülő pszichikai légréteget, és ugyanígy a pszichikai fölé épülő szellemi légréteget is. A négy légréteg egymáshoz való viszonyában fontos összefüggést jelent, hogy míg a felsőbb légréteg mindig magasabb evolúciós szintet jelent, addig az alsóbbak ontológiailag erősebbek a felsőbbekkel szemben. A felsőbbek ugyanis nem tudják átalakítani az alsóbb légrétegek törvényszerűségeit, és csak azokat meg nem sértve tudják saját felsőbb légrétegi törvényszerűségeit kibontani. Így a biológiai és az e feletti légrétegek nem sérthetik meg az alattuk fekvő fizikai törvényszerűségeket, ugyanígy a pszichikai légréteggel rendelkező állatok és az ember csak a biológiai törvényszerűségek működése mellett maradhatnak életben, és végül az ember szellemi légrétege mellett teremtett társadalmi intézmények csak az alsó három törvényszerűségeinek felhasználásával, de ezek megsértése nélkül maradhatnak csak fenn.

E négy légréteg mellett, melyeket Hartmann a reális lét rétegeinek nevez, megkülönbözteti még az ettől független ideális létet, mely csak a legfelsőbbnél jön számba, és a szellemi légrétegek azokat a termékeit fogja össze, melyek létrehozataluk után pusztán papíron vagy valamilyen más formában rögzítetten léteznek, de félresodorva egyetlen társadalom sem használja fel működésében. E különbség elnevezésére használja Hartmann a reális lét rétegeként működő “élő szellemet” jelentő szellemi termékeket és megismerési cselekvéseket, és az ezektől már elszakadt tárgyiasított szellemi termékek “holt” szellemi létét. Ez utóbbiak az ideális létnek még részei, de nem a reális létnek, ám a rögzítettség és az ezekre visszanyúlás lehetősége esetén a tárgyiasított szellemi termékek ideális léte átfordulhat mindig a reális létbe, ha egy társadalom felhasználja ezeket a szellemi légrétege és ezek intézményei működésében.¹⁶

Közelebb lépve a négy légréteghöz problémát jelent a vizsgálódó számára a pszichikai lelki légréteg. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy Hartmann az “élő” szellemi légrétegen belül különválasztja a személyes szellemet, mely az egyes individuum négyrétegűségének legfelsőbb rétegét jelenti. A reális objektív szellemet a társadalmak emberi közösségeiben a milliónyi személyes szellem tevékenysége és ebből létrejövő szellemi intézmények (erkölcsi normák, jog, nyelvi rendszerek stb.) jelentik, melyek a társadalmi működésébe belefolyanak (ha nem, akkor pusztán tárgyiasított holt szellemként félresodortan rögzítve maradnak mint az ideális szellem része). Így az egyes emberhez kötött pszichikai lelki légréteg a személyes szellem szomszédságában található, és az emberi tudatban folyik össze. A lelki létnek csak egy része jelenik meg a tudatban, és a lelki tudatalatti folyamatok egészítik ki ezt. Hol van azonban a határ, és mi adja a pszichikai lelki légréteg saját terrénumát? Ha erre a kérdésre keresünk választ, akkor zavart találunk Hartmannál.

Az 1933-as szellemi légréteg problémáival foglalkozó könyvében tér ki erre behatóbban, és itt azt írja, hogy a pszichikai lelki légréteg egy vékony sávot jelent a

¹⁶ Részletesebben magyar nyelven Hartmann rétegelméletének részét képező kategóriatánáról lásd Boros Bianka: Dualizmuson és monizmuson innen és túl - a rétegotológia szabadságfogalma. ELPIS 2014/1. sz (8. évf.) 35-50. p. http://elpis.hu/issues/13/elpis13_boros.pdf

szomszédos alsó biológiai és felső szellemi létréteg behatásai között: *“Das Bewußtsein is gleichsam nur ein schmaler Streifen zwischen ihm und dem unbewußt Seelischen. Beide greifen mannigfach bestimmend in seine Ebene ein, aber in entgegengesetztem Sinne”* (Hartmann 1962:50-51) A biológiai lét ösztöneibe nyúlik le a lelki tudatalatti szektor, és ezekből is áll, de másik oldalról a személyes szellem tudati folyamatai is lenyúlnak a lelki folyamatokba, és e két szembenálló behatás együtt adja a pszichikai lelki létréteg működését. Ám e leírás kapcsán csak azt tudjuk megállapítani, hogy a lelki létréteg tehát félig a biológiai ösztönvilág lelki tudatalattiját jelenti, másik oldalról pedig a személyes szellemi lét tudatban megjelent folyamatainak egy részét. Így azonban éppen a vékony sajátlagos sáv mibenléte marad homályban, és a lelki létréteg tulajdonképpen kettéoszlik az alulról és felülről szomszédos létrétegek között. Ha azonban így van, akkor felmerül, hogy miért kell így eleve feltenni egy önálló lelki létréteget itt, és miért nem elégséges erre a biológiai létréteg ösztönvilága alulról, illetve felülről a szellemi létréteg személyes szellemének tudati folyamatai? De nemcsak a “vékony sáv” sajátossága marad itt homályban, hanem az lelki tudatalatti ösztönök és a felülről behatoló, személyes szellemből tudattalanodó tartalmak között az érzelmek is hiányoznak Hartmann leírásából. Ha ugyanis alternatív leírások után nézünk, akkor Hartmann vitapartnerei közül Max Schelerrel épp az érzelmek jönnek be ide, és közös vitapartnerként Arnold Gehlen is épp e tárgyban vitatkozik Schelerrel.

Különösen az 1940-es összegző kötetében emeli ki Hartmann azt, hogy a felső két létréteg – a lelki és a szellemi – nem átformálja az alsóbb biológiai létréteg termékeit, hanem minden átformálás nélkül csak ráépülnek, a lelki közvetlenül a biológiaiakra, a szellemi ugyanígy a lelki létrétegre. Hogy ez ellentétben áll a néhány évvel korábban írtakkal, azt Hartmann úgy békíti ki, hogy e függetlenség mellett kiemeli még, hogy mivel végülis az egyes emberekben mind a négy létréteg egyesül, így mégis mind a négy létréteg hat egymásra: *“Das seelische Sein enthält die organische Prozesse nicht, wohl aber enthält “der Mensch” sie in sich; denn der Mensch ist selbst ein geschichtetes Wesen, er ist auch Organismus, und folglich auch ein materiell-körperschaftes Gebilde. Insofern hat er die niederen Kategorien alle als konstituierende Momente an sich.”* (Hartmann 1940:496). Ezek azonban nem pótolják azt, hogy a pszichikai lelki létréteg “vékony sávja” tartalmilag nincs kitöltve. Még egy utalást találunk az 1940-es kötetben, mely közelebb vihet a lelki lét terrénumának megtalálásához, mert a felső két létréteg alsóbbak anyagától függetlensége kapcsán írja Hartmann, hogy miként az alsóbbak térbelisége és a nehézsége sem jelenik meg a lelki létben, úgy a lelki létre jellemző cselekvési karakter sem jelenik meg a szellemi létréteg objektív szellemében.¹⁷ Így tehát a lelki lét az ember *cselekvéseinek* területe, szemben az objektív szellem cselekvésen túli szellem terrénumával. Ám Hartmann így csak az objektív szellemet határolja el a lelki léttől, és nem említi a személyes szellemet, mely pedig közvetlenül határos az individuumban a lelki léttel. Így ebből az utalásból sem tudjuk megkapni a lelki létréteg keresett anyagát.

Ennek pótlására – ha nem akarjuk az egészet elvetni, és három létréteggel leírni az ember és az emberi közösség működését – akkor csak Luhmannak egy korai munkájában a szerelem érzelmének biológiai szexualitás általi, alulról felerősítő szerepének mintáját vehetjük alapul. Ezt általánosítva rögzíthetjük, hogy a biológiai létréteg ösztönvilága a pszichikai lelki létrétegben az érzelmek átformálásával kap megszeliődést, de egyben e megszeliődített formában továbbvitelt is, és másrészt a szellemi lét termékei révén az érzelmek is további átformálást kapnak, tompítást és értelmi aspektusokkal feldúsítást. Ahogy a szexuális ösztön esetében a szerelem érzelmi viszonyának lelki érzelmei formálják át a pusztán biológiai szexualitás vadságát, de már azokkal az értelmi felhangokkal és ezeknek átélésével, amit a szellemi élet nagy szerelmi leírásai, románcai, mindenkori “love song”-jainak csodás

¹⁷ *“Räumlichkeit und träge Substanz kehren oberhalb des Organischen nicht wieder, die Aktcharaktere des Seelischen nicht im objektiv Geiste.”* (Hartmann: 1940:512).

dallamai szocializáltak az emberbe. A tényleges szerelmi kapcsolatokban és kommunikációkban e három létréteg adaléka kibogozhatatlanul összefonódik és egymásra épül, és bármelyik csökevényes jelenléte már csak korlátozottan képes ezt a viszonyt létrehozni és tartósan fenntartani. Ehhez az egymásra épüléshez az ösztönök esetében is el kell fogadni, hogy az állatvilágban szokásos ösztönélet konkrét magatartásfomákra, mozgáskoordinációkra korlátozódása mellett az embernél – ezek leépülésével párhuzamosan – az általánosabb készletet jelentő *ösztönkésztetésekre redukálódik az ösztönvilág* (nemi ösztön, életösztön, gondozási ösztön a nőknél stb.) ám ebben a formában nagyon is van funkciója. Arnold Gehlen épp az ösztönök bármely formában való feltevéséért az ember esetében kritizálta Konrad Lorenzet, de ebben a formában inkább Lorenz igazát kell elfogadni.¹⁸ De Max Scheler is az ösztön-törekvések formájában emeli ki az ösztönök szerepét az ember esetében, és mint a biológiai életfunkciók és a tudat közé ékelődő közvetítő réteget emeli ki működését.¹⁹

Egy másik problémát és a Hartmann megoldásainak esetleges átformálási lehetősége előtti akadályt az evolucionálisan alsóbb létréteg felsőbb számára érinthetetlen erőssége jelenti tézisei között. Az 1940-es szintézis megírása óta eltelt majd nyolcvan évben ugyanis a szellemi létréteg olyan fokú belenyúlási képességeket ért el különösen a legalsóbb, fizikai létréteg, de a biológiai lét előfeltételei szempontjából is, hogy e létréteg szempontjából így megkérdőjeleződhet Hartmannnak ez a tézise. Az alsóbb erőssége azon nyugszik, hogy léte független a felsőbbek behatásától, az csak felhasználhatja építőelemként az alsóbb elemeket, és ezekből komplexebb felső létrétegi képződményt hoz létre – például a fizikai létréteg anyagából a biológiai élőlények képződményeit –, de ez az átformálva felhasználás nem érinti az alsóbb létréteg elemeket és az alsóbb létréteg felsőbbektől független működését: *“Die höheren Kategorien setzen stets eine Reihe niederer voraus, sind aber ihrerseits in diesen nicht vorausgesetzt. Kategoriale Abhängigkeiten also waltet durchgehend von den niederen zu den höheren, nicht aber umgekehrt.”* (Hartmann 1940:519-520.) Ezzel szemben állíthatjuk, hogy a legfelsőbb létrétegben, a szellemiben olyan előrehaladás ment végbe időközben, hogy a fizikai anyag elemi szintjét egyre mélyebb felbontásban képesek átalakítani, és az atomi szint nanomértékben felbontása után eddig egyáltalán nem létező anyagokat létrehozni - pl. legutóbb a grafént –, és ezekből eddig nem létező képződményeket tudnak tervszerűen felépíteni. Így a legfelsőbb szellemi létréteg nemcsak evolucionáriusan magasabbá válik, hanem egyre inkább korlátok nélkül tudja átalakítani a fizikai létréteg adott elemeket, vagyis elveszi ontológiai erősségét.

De ugyanígy a biológiai létréteg adottságát is egyre mélyebben uralma alá veszi a szellemi létréteg, és nemcsak egyszerűen ráépül erre, hisz a DNS 1951-es felfedezése után – melynek létét Hartmann még csak teoretikusan sejtette²⁰ – mára a génszerkesztővel egyre precízebben bele tudnak ebbe nyúlni, és a létrejövő élő egyed a szellemi létréteg által tervezhető válik. De a ma még csak a kutatólaboratóriumokban ismert megoldások a művér létrehozásáról, vagy ugyanígy az emberi test főszerveinek beültetett összejtek révén való megújítása és ezek révén az élet radikális meghosszabbítása is a biológiai létréteg törvényszerűségeinek szellemi létréteg általi felülírását hozza létre. De említeni kell ezek

¹⁸„Mindazonáltal rendkívül soványak és kiábrándítók (...) azok a - főként Konrad Lorenz által képviselt - próbálkozások, hogy az ösztön fogalmát közvetlenül átvigyük az emberre. (...) az intelligens és az ösztönös viselkedés között nem fokozati viszony áll fenn, hanem (...) éppenséggel a kölcsönös kizárás tendenciája.” (Gehlen 1976:32)

¹⁹„Láthatjuk a hibát – Descartes alapvető hibáját: figyelmen kívül hagyja az állati és emberi ösztön-(törekvés)-rendszert (...) pedig éppen az jelenti a közvetítést és az egységet a valódi életmozgások és a tudat tartalmi között.” (Scheler 1995:92).

²⁰ *“Man weiß hier sehr wohl, dass der morphologische Bau des Organismus seine bestimmten Gesetze hat (...) man weiß auch, dass die letzteren Funktionsgeformtheiten sind, in denen die Gewähr liegt, dass die gleiche Formung sich wiederbildet und somit das Leben sich erhält.”* (Hartmann 1940: 456).

mellett az emberi agy és elme emulációját illetően folytatott kísérleteket, melyek sikere esetén esetleg a komputeres hordozóra átkerült szellemi létréteg teljes mértékben biológiai létréteg nélkül is működőképes lehet a jövőben.

Ezeket a szem elé kapva azt lehet mondani, hogy Hartmann nem emelte ki eléggé a már saját korában is látható előrehaladást a szellemi létréteg képződményeinek belenyúlási képességét illetően, és ezért az összes létréteg viszonyában az alsóbbak érinthetlenségét mondta ki a felsőbbek által, ám ez a szellemi létréteg esetén hibásnak bizonyult. Ez a korrekció azért is lehet fontos, mert így elméletileg fel tudjuk tenni, hogy a mesterséges intelligencia jövőbeli fejlődése révén és esetleges elszakadásával az emberi értelemről önálló tudattal rendelkezve *ezt a csökkenő függést az alsó létrétegektől csak teljessé tenné azzal, hogy már pusztán csak a fizikai létréteggel összekapcsolódva is működni tudna a valóságot átalakító képességgel.*²¹ E nélkül a csökkenő függés nélkül ugyanis ez a lehetőség az eddigi teljes földi valóság evolúciójával szembenállónak minősítéssel is vitatható lenne, ám ezzel ez csak a már eddig is létező csökkenő függés teljessé tételét jelentené.

Irodalom

- Baecker, Dirk (2004): Einleitung: Wozu Gefühle? Soziale Systeme (Vol. 10) 2004, Heft 1. 5-20.p.
- Boros Bianka (2014): Dualizmuson és monizmuson innen és túl - a rétegonológia szabadságfogalma. ELPIS 2014/1. sz (8. évf.) 35-50. p.
- Ciampi, Luc (1997): Zu den affektiven Grundlagen des Denkens. System Familie (Vol. 10) 1997. No. 1. 128-134. p.
- Ciampi, Luc (2004): Ein blinder Fleck bei Niklas Luhmann? Soziodynamische Wirkungen von Emotionen nach dem Konzept der fraktalen Affektlogik. Soziale Systeme (Vol. 10.) 2004 Heft 1. 21-49. p.
- Gehlen, Arnold (1976): Az ember természete és helye a világban. Gondolat. Budapest. 1976.
- Hartmann, Nicolai (1940): Der Aufbau der realen Welt. Walter de Gruyter. Berlin.
- Hartmann, Nicolai (1933) (1962): Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften. 3. unveränderte Auflage. Walter de Gruyter. Berlin.
- Luhmann, Niklas (1981): Soziologische Aufklärung 3. Westdeutscher Verlag. 1981. 231. p.
- Luhmann, Niklas (1984): Soziale Systeme. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.
- Luhmann, Niklas: Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch. Westdeutscher Verlag. Opladen. 1995.
- Matura, Humberto R./Francisco J. Varela: The Tree of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding. Revised Edition. Shambhala Publications. Boston, Massachusetts. 1987.
- Maturana, Humberto R./Sima Nisis de Rezepka: Human Awareness: Understanding the Biological Basis of Knowledge and Love in Education. In Jane Cull (ed.): Life's Natural Solutions. 2014, 2-27.p.
- Pokol Béla (2017): A mesterséges intelligencia: egy új létréteg kialakulása? Információs Társadalom, 2017/4. szám 39-53. p.
- Pokol, Béla (2018): Künstliche Intelligenz: Die Entstehung einer neuen Seinschicht? (KI – im Spiegel von Nicolai Hartmanns Ontologie) Pázmány Law Working Papers, Nr. 2018/12.
- Pokol Béla (2018): Az emberi lét rétegei és a robotetika kérdései. Információs Társadalom,

²¹ Lásd korábbi tanulmányomat a mesterséges intelligencia jövőbeli fejlődéséről és egy esetleges új, ötödik létréteg létrejöttéről: Pokol Béla: A mesterséges intelligencia: egy új létréteg kialakulása? Információs Társadalom 2017/4. szám 39-53. p.

2018/3-4. szám 39-53. p.

Pokol Béla (2018b): A mesterséges intelligencia társadalma. Kairosz Kiadó. Budapest.

Scheler, Max (1995): Az ember helye a kozmoszban. Tanulmányok. (Ford. Vajda Mihály). Osiris Kiadó. Budapest. 1995.

Stegmüller, Wolfgang: Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Alfred Körner Verlag, 1999. 3. Auflage